

*Балабан О. О.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ У ЛІНГВІСТИЦІ

Статтю присвячено історії вивчення проблеми семантичних універсалій у лінгвістиці. Проаналізовані перші дослідження у сфері лінгвістичних універсалій і семантичних зокрема; з'ясовано, коли з'явився сам термін, систематизовані різні погляди на дефініцію семантичних універсалій, а також подані різні класифікації останніх, що були розроблені на різних етапах їх інтерпретації.

***Ключові слова:** універсальні явища, мовні універсалії, семантичні універсалії, семантичні поля, класифікації семантичних універсалій.*

Лінгвістична наука другої половини ХХ ст. активно спрямовувала свої дослідження на пошуки універсальних явищ у мовах – універсалій – закономірностей, спільних для багатьох мов, які сприяли встановленню їх типологічної спорідненості.

Наявність універсалій на граматичному матеріалі вчені обстоювали ще за часів античності, проте термін *grammatica universalis* у науковий обіг було введено лише у ХVІІІ ст. (універсальна граматика Пор-Рояля).

У 60-70-х роках ХХ ст. мовні універсалії становили об'єкт досліджень структурно-системного опису мов, зокрема фонології та структурної типології [18; 19; 27; 4; 29; 30]. Подальше вивчення універсалій, зокрема 80-ті роки характеризуються тенденцією до з'ясування синтаксичних закономірностей універсалій та універсальних категорій тексту [8; 9; 14; 1; 13].

Наукові праці кінця ХХ – поч. ХХІ ст. у сфері лінгвістичних універсалій присвячено зіставній типології германських, романських та слов'янських мов [15; 22], типології лексико-семантичних систем [26; 3; 24], зокрема й типології категорій лексичної семантики [7], структурній та соціальній типології [12], універсаліям культури та семіотики дискурсу [10].

Останнім часом осмислення семантичних універсалій набуває особливої значущості в плані розгляду їх як окремої системи (див. пр. А. Вежбицької, С. Г. Шафікова, Н. Б. Мечковської). Це підтверджує актуальність цього дослідження, яке зумовлюється ще й тим, що виявлення універсальних закономірностей становить основний аспект типологічних студій, першочерговим завданням яких є пошук типу мовної структури, за допомогою якої можна було б описувати певні групи мов.

Метою статті є систематизація основних етапів вивчення семантичних універсалій у різних лінгвістичних парадигмах, починаючи від виникнення самого терміна до сучасного стану.

Завдання:

- визначити передумови виникнення терміна *семантична універсалія*;
- проаналізувати різні визначення цього терміна та запропонувати найбільш оптимальне;

– розглянути різні класифікації семантичних універсалій, що були запропоновані дослідниками на різних етапах їх дослідження.

Термін *семантична універсалія* ввів у науковий обіг Ст. Ульманн, проте власне коректного визначення семантичної універсалії учений не пропонує, а зосереджує увагу лише на тому, що слід розуміти під поняттям *семантичний*, яке вживається щодо слова, і *універсалія*, яке застосовується досить гнучко до семантичних явищ, якщо доводиться мати справу з чимось неточним і суб'єктивним [19, с. 253].

Вивчаючи проблему лексико-семантичних універсалій, Д. О. Добровольський розуміє їх як “спільні для всіх мов механізми номінації, які фіксують регулярні закономірні відношення між мовними значеннями й широко інтерпретованою мовною формою” [9]. Але ж, на нашу думку, увагу треба звертати не на механізми номінації, а на семантичні процеси, які відбуваються між мовними значеннями та формою.

У свою чергу, С. П. Денисова під семантичними універсаліями розуміє “тип контенсивно орієнтованого симетрично-асиметричного відношення між позначуваним та позначувальним в їх динамічній континуально-дискретній єдності” [7]. Утім, відношення між позначуваним та позначувальним слід аналізувати не тільки в межах контенсивної типології, а також і з когнітивних позицій.

Погляди лінгвістів щодо класифікації та типів семантичних універсалій ще більш неоднорідні. Так, А. Вежбицька до семантичних універсалій відносить: 1) *полісемію*, поширену у природній мові, але ідентифіковану лише у відповідних ілюстративних реченнях; 2) *алолексію*, яка наявна тоді, коли одне значення має два або більше різних лексичних експонентів; 3) *обов'язкові та напівобов'язкові портмонто* – своєрідні виявлення алолексії, зумовлені наявністю окремих експонентів одного вираження; 4) *факультативні валентності* – різні сполучувані моделі, що перебувають у підпорядкуванні одного й того ж елемента; 5) *некомпозиційні відношення*, які не мають жодної спільної частини, але елементи яких пов'язані між собою; 6) *повторювані зразки полісемії*, коли слово має два концепти, але при цьому в мові існує ще одне слово з аналогічним значенням; різні тлумачення такого багатозначного слова розмежовуються на підставі різних граматичних структур; 7) *універсальні семантичні елементи*, що “усвідомлюються” по-різному, адже кожна мова має унікальну семантичну систему та відображає унікальну культуру; 8) *канонічні речення*, сформульовані з використанням “локальних представників” – універсальних семантичних елементів відповідно до універсальних синтаксичних правил (тобто правил сполучуваності примітивів) [3].

Класифікація семантичних універсалій А. Вежбицької, побудована на універсальному синтаксисі смислу, передусім, спрямована на встановлення семантичних примітивів і сягає генеративної граматики. Однак, на нашу думку, універсальність смислу доводити не зовсім коректно, адже скільки реципієнтів сприймають речення, тексти, стільки і смислів з них і вилучається. Тут очевидно слід відштовхуватись від дослідження універсальності лексичного значення.

З іншого боку, резюмуючи дослідження з типології лексичних систем та лексико-семантичних універсалій, С. Г. Шафіков стверджує, що “семантична універсалогія повинна займатися пошуком універсалій семантичного поля та полісемантичних універсалій як кореляцій між еталоном та його реалізацією в конкретних мовах” [24, с. 128]. Спираючись на власну позицію, учений виділяє три типи лексико-семантичних універсалій [24, с. 135–136]:

– *універсалії семантичного поля* (параметри, які характеризують семи та складають структуру семемного поля: таксономічна глибина, таксономічна ширина,

щільність семантичної структури поля, номінативна атракція сем; значущість сем у мовній системі);

– *універсалії зв'язку одиниць семантичного поля* (які пов'язані з варіюванням сем вихідного семемного поля, що здійснюється в межах: а) семантеми (полісемантичні універсалії – ізоморфні семантичні зв'язки між смислами полісемантів, які належать до різних семантичних (семемних) полів); б) повного семантичного поля (фразеосемантичні універсалії – ізоморфні семантичні зв'язки між смислом лексеми та смислом фразеологічної одиниці, до складу якої входить певна лексема як компонент); в) складного поля (категоріально-семантичні універсалії – ізоморфні семантичні зв'язки між смислами різних (простих) семантичних полів, що мають протилежні категоріальні семи, тобто зв'язки, засновані на варіюванні категоріальної семи вихідного семемного поля);

– *універсалії внутрішньої форми* (засновані на категорією мотивованості та типології внутрішньої форми мотивованих найменувань: ступінь мотивованості номінацій; типологія мотивованих номінацій; типологія номінацій, що варіюються за структурою внутрішньої форми; оцінна типологія мотивованих номінацій).

Семантичні універсалії, запропоновані С. Г. Шафіковим, становлять інформаційну сферу в семасіології, яку найчастіше називають семантичним полем. Утім, класифіковані семантичні універсалії не повною мірою характеризують категорії лексичної семантики, хоча питання типології мотивованих номінацій все ж мають місце в системі цих універсалій. Автор визначає семантичне поле як “метамовну універсалію лексичної семантики та онтологічну передумову, що передують припущенню про існування субстантивних універсалій” [24, с. 127].

Класифікація семантичних універсалій Ст. Ульманна [19] репрезентує 1) семантичні універсалії описової семантики, 2) універсалії в історичній семантиці та 3) універсалії у структурі лексики.

До *універсалій описової семантики* Ст. Ульманн відносить: 1) *мотивовані й немотивовані слова*; 2) *слова з окремим і загальним значенням*; 3) *синонімію*; 4) *полісемію*; 5) *омонімію* [19, с. 270].

До *універсалій в історичній семантиці* – переважно явище метафори, яка розглядається ним як “джерело аналогії при описі інших предметів” [17, с. 274].

Серед *універсалій у структурі лексики*:

– *лексичні константи* – “предмети, події або інші явища, що мають бути позначені в будь-якій мові” [19, с. 286]. Наприклад, такі слова, як “мати”, “батько” та інші можуть вважатись лексичними константами у всіх мовах світу;

– *семантичні поля*, що є понятійними зонами зі складною внутрішньою організацією і з окремими взаємопротиставленими елементами, які набувають свого значення в межах цієї системи як єдиного цілого” [19, с. 288]. У кожному такому полі відповідна сфера досвіду, конкретного чи абстрактного, аналізується, поділяється та класифікується за допомогою певної шкали значущості та згідно зі специфічним поглядом на світ. Прикладом семантичних полів можна назвати систему кольорів, систему родинних стосунків або з абстрактної сфери – інтелектуальні якості, етичні та естетичні цінності, релігійну чи містичну сферу досвіду.

При цьому систему семантичних універсалій утворюють ті семантичні процеси, що відбуваються у структурі лексичного значення слова, яке воно реалізує в мовленні, оскільки “глибинна семантика слів виявляється через експліцитні й імпліцитні семантичні ознаки, які супроводжують значення слів, взаємодіючи в мові та мовленні” [13, с. 235].

Таким чином, поняття семантичних універсалій тісно пов'язано з об'єктами пізнавальної діяльності, що закріплені в значеннях та відображають універсальні, об'єктивні смисли.

У цьому дослідженні під *семантичною універсалією розуміємо процеси, властиві парадигмі лексичного значення слова як з прагматичного, так і з когнітивного аспектів*. Для структурних компонентів при утворенні нового лексичного значення слова характерна їх заміна, звуження, тобто зменшення об'єму лексичного значення, актуалізація, коли семи займають ядерну позицію, додавання, якщо виникають нові семи, генералізація, за умовою узагальнення значення новими семами та випадіння, що супроводжується зникненням деяких сем.

Неоднорідність наведених класифікацій семантичних універсалій свідчить про суперечливість та невичерпність цього питання для лінгвістичної науки сьогодення.

Л і т е р а т у р а

1. Аракин В. Д. Типология языков и проблема методического прогнозирования / Владимир Дмитриевич Аракин. – М. : Высшая школа, 1989. – 158 с.
2. Березин Ф. М. К постановке проблемы языковых универсалий / Ф. М. Березин // Семиотика и восточные языки. – М. : Наука, 1967. – С. 113–121.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Анна Вежбицкая ; [пер. с англ. А. Д. Шмелев]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 783 с.
4. Гринберг Дж. Меморандум о языковых универсалиях / Дж. Гринберг, И. Осгуд, Дж. Дженкинс // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. V. – Языковые универсалии. – М. : Прогресс, 1970. – С. 31–44.
5. Гухман М. М. Лингвистические универсалии и типологические исследования / М. М. Гухман // Вопросы языкознания. – 1973. – № 4. – С. 3–15.
6. Денисова С. П. Типология категорий лексичної семантики / Світлана Павлівна Денисова. – К. : КДЛУ, 1996. – 294 с.
7. Добровольский Д. О. К проблеме лексико-семантических универсалий / Д. О. Добровольский // Филологические науки. – 1986. – № 5. – С. 24–30.
8. Кацнельсон С. Д. Лингвистическая типология / С. Д. Кацнельсон // Вопросы языкознания. – 1983. – № 3. – С. 9–20.
9. Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание / Соломон Давыдович Кацнельсон. – Л. : Наука, 1986. – 298 с.
10. Кирилук А. С. Универсалии культуры и семиотика дискурса. Новелла / Александр Сергеевич Кирилук. – О. : Астропринт, 1998. – 143 с.
11. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / Владимир Николаевич Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с.
12. Мечковская Н. Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков : учеб. пособ. [для студ. филол. и лингв. спец.] / Нина Борисовна Мечковская. – М. : Флинта: Наука, 2001. – 312 с.
13. Потье Б. Типология / Б. Потье // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. – М. : Прогресс, 1989. – С. 187–205.
14. Рамат П. Универсалии и типология / П. Рамат // Вопросы языкознания. – 1986. – № 2. – С. 17–26.
15. Репина Т. А. Сравнительная типология романских языков (французского, итальянского, испанского, португальского, румынского) / Тамара Александровна Репина. – СПб., 1996. – 279 с.
16. Рождественский Ю. В. Типология слова / Юрий Владимирович Рождественский. – М. : Высшая школа, 1969. – 285 с.
17. Серебренников Б. А. О лингвистических универсалиях / Б. А. Серебренников // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2. – С. 3–16.
18. Ульманн С. Дискриптивная семантика и лингвистическая типология / С. Ульманн // Новое в лингвистике. – Вып. II. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1962. – С. 245–278.
19. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в лингвистике. – Вып. V. – Языковые универсалии. – М. : Прогресс, 1970. – С. 250–293.
20. Успенский Б. А. Проблема универсалий в языкознании / Б. А. Успенский // Новое в лингвистике. – Вып. V. Языковые универсалии. – М. : Прогресс, 1970. – С. 5–30.

21. Успенский Б. А. Принципы типологического анализа языков различного строя / Борис Андреевич Успенский. – М. : Наука, 1972. – 281 с.
22. Халдояниди Н. Л. Сравнительная типология русского, немецкого и английского языков : [учеб. пособ.] / Николай Лазаревич Халдояниди. – Пятигорск : Изд-во ПГЛУ, 2001. – 153 с.
23. Хоккетт Ч. Ф. Проблема языковых универсалий / Ч.Ф. Хоккетт // Новое в лингвистике. – Вып. V. – Языковые универсалии. – М. : Прогресс, 1970. – С. 45–76.
24. Шафиков С. Г. Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий / Сагит Галиевич Шафиков. – Уфа : Изд-во БГУ, 2000. – 259 с.
25. Широкова А. В. Сопоставительная типология разноструктурных языков: Фонетика, морфология / Аида Васильевна Широкова. – М. : Добросвет, 2000. – 200 с.
26. Яворська Г. М. Лексико-семантична типологія в синхронії та діахронії / Галина Миколаївна Яворська. – К. : Наукова думка, 1992. – 110с.
27. Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание / Р. Якобсон // Новое в лингвистике. – Вып. II. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1963. – С. 95–105.
28. Якобсон Р. Значение лингвистических универсалий для языкознания / Р. Якобсон // Язык и бессознательное. – М. : Гнозис, 1996. – С. 184–198.
29. Ярцева В. Н. Типология языков и проблема универсалий / В. Н. Ярцева // Вопросы языкознания. – 1976. – № 2. – С. 6–16.
30. Ярцева В. Н. Современная типология и ее связь с контрастивной лингвистикой / В. Н. Ярцева // Филологические науки. – 1978. – № 5. – С. 6–15.

References

1. Arakin V. D. Tipologiya yazykov i problema metodicheskogo prognozirivaniya / Vladimir Dmitrievich Arakin. – М. : Visshaya shkola, 1989. – 158 s.
2. Berezin F. M. K postanovke problemu yazykovuh universalii / F. M. Berezin // Semiotika i vostochnie yazyki. – М. : Nauka, 1967. – S. 113–121.
3. Vezhbitskaya A. Semanticheskie universalii i opisaniye yazykov / Anna Vezhbitskaya ; [per. from Eng. A. D. Shmelev]. – М. : Yazyki russkoi kultury, 1999. – 780 s.
4. Grinberg J. Memorandum o yazykovuh univesaliyah / J. Grinberg, I. Ozgud, J. Jenkins // Novoe v zarubezhnoi lingvistike. – Vup. V. – Yazykovue universalii. – М. : Progress, 1970. – S. 31–44.
5. Guhman M. M. Linvisticheskie universalii i tipologicheskije issledovaniya / M. M. Guhman // Voprosu yazykoznaniiya. – 1973. – № 4. – S. 3–15.
6. Denisova S. P. Tipologia kategoriy leksicheskoi semantiki / Svitlana Pavlivna Denisova. – К. : KDLU, 1996. – 294 s.
7. Dobrovolskiy D. O. K probleme leksiko-semanticheskikh universalii / D. O. Dobrovolskiy // Filologicheskije nauki. – 1986. – № 5. – S. 24–30.
8. Katsnelson S. D. Lingvisticheskaya tipologiya / S. D. Katsnelson // Voprosu yazykoznaniiya. – 1983. – № 3. – S. 9–20.
9. Katsnelson S. D. Obshee i tipologicheskoe yazykoznanie / Solomon Davidovich Katsnelson. – L. : Nauka, 1986. – 298 s.
10. Kiriluk A. S. Univesalii kulturi i semiotika diskursa. Novella / Aleksandr Sergeevich Kiriluk. – O. : Astroprint, 1998. – 143 s.
11. Manakin V. N. Sopostavitelnaya leksikologiya / Vladimir Nikolaevich Manakin. – К. : Znannya, 2004. – 326 s.
12. Mechkovskaya N. B. Obshee yazykoznanie: Strukturnaya i sotsialnaya tipologia yazykov : [ucheb. posob. dlia stud. filol. i lingv. spets.] / Nina Borisovna Mechkovskaya. – М. : Flinta: Nauka, 2001. – 312 s.
13. Potie B. Tipologia / B. Potie // Novoe v zarubezhnoi lingvistike. – Vup. XXV. – Kontrastivnaya lingvistika. – М. : Progress, 1989. – S. 187–205.
14. Ramat P. Universalii i tipologiya / Ramat P. // Voprosu yazykoznaniiya. – 1986. – № 2. – S. 17–26.
15. Repina T. A. Sravnitel'naya tipologiya romanskih yazykov (frantsuzskogo, italiyanskigo, ispanskogo, portugalskogo, ruminskogo) / Tamara Aleksandrovna Repina. – S.-Pb., 1996. – 279 s.
16. Rozhdestvenskiy U. V. Tipologia slova / Uriy Vladimirovich Rozhdestvenskiy. – М. : Vyishaya shkola, 1969. – 285 s.
17. Serebrennikov B. A. O lingvisticheskikh universaliiyah / B. A. Serebrennikov // Voprosu yazykoznaniiya. – 1972. – № 2. – S. 3–16.

18. *Ulmann S.* Discriptivnaya semantika i lingvisticheskaya typologiya / S. Ulmann // *Novoye v lingvistike.* – Vup. 2. – М. : Izd-vo inostrannoi literaturu, 1962. – S. 245–278.
19. *Ulmann S.* Semanticheskie universalii / S. Ulmann // *Novoe v zarubezhnoi lingvistike.* – Vup. V. – Yazikovue unibersalii. – М. : Progress, 1970. – S. 250–293.
20. *Uspenskiy B. A.* Problema universalii v yazikoznaniy / B. A. Uspenskiy // *Novoe v zarubezhnoi lingvistike.* – Vup. V. – Yazikovue unibersalii. – М. : Progress, 1970. – S. 5–30.
21. *Uspenskiy B. A.* Principu typologicheskogo analiza yazikov razlichnogo stroya / Boris Andreevich Uspenskiy. – М. : Nauka, 1972. – 281 s.
22. *Haldoyanidi N. L.* Sravnitel'naya typologiya russkogo, nemetskogo i angliiskogo yazikov : [ucheb. posob.] / Nikolai Lazarevich Haldoyanidi. – Pyatigorsk : Izd-vo PGLU, 2001. – 153 s.
23. *Hokkett Ch. F.* problema yazikovuh universalii / Ch. F. Hokkett // *Novoe v zarubezhnoi lingvistike.* – Vup. V. – Yazikovue universalii. – М. : Progress, 1970. – S. 45–76.
24. *Shafikov S. G.* Typologiya leksicheskikh system i leksiko-semanticheskikh universalii / Sagit Galievich Shafikov. – Ufa : Izd-vo BGU, 2000. – 259 s.
25. *Shirokova A. V.* Sopostavitelnaya typologia raznostrukturnuh yazikov: Fonetika, morfologiya / Aida Vasilievna Shirokova. – М. : Dorosvet, 2000. – 200 s.
26. *Yavorska G. M.* Leksiko-semantichna typologia v sinhronii ta diahronii / Galiyna Mikolaiina Yavorska. – К. : Naukova dumka, 1992. – 110 s.
27. *Yakobson R.* Typologicheskije issledovaniya i ih vklad v sravnitel'no-istoricheskoe yazikoznanie / R. Yakobson // *Novoe v lingvistike.* – Vup. II. – М. : Izd-vo inostrannoi literaturu, 1963. – S. 95–105.
28. *Yakobson R.* Znachenie lingvisticheskikh universalii dlia yazikoznaniya / R. Yakobson // *Yazik i bessoznatel'noe.* – М. : Gnozis, 1996. – S. 184–198.
29. *Yartseva V. N.* Typologia yazikov i problema universalii / V. N. Yartseva // *Voprosu yazikoznaniya.* – 1976. – № 2. – S. 6–16.
30. *Yartseva V. N.* Sovremennaya typologiya i ee svyaz s kontrastivnoi lingvistikoi / V. N. Yartseva // *Filologicheskie nauki.* – 1978. – № 5. – S. 6–15.

Балабан Е. А. История изучения семантических универсалий в лингвистике.

Статья посвящена истории изучения проблемы семантических универсалий в лингвистике. Проанализированы первые исследования в сфере лингвистических универсалий и семантических в особенности; выяснено, когда появился сам термин, проанализированы разные взгляды на определение семантических универсалий, а также поданы классификации последних, которые были предложены разными исследователями на разных этапах их интерпретаций.

Ключевые слова: универсальные явления, языковые универсалии, семантические универсалии, семантические поля, классификации семантических универсалий.

Balaban O. O. A Research Survey of Semantic Universals in Linguistics.

The article represents a survey of the research of the problem of semantic universals in linguistics. The first researches in the field of linguistic and semantic universals in particular have been analyzed. There clarified when the term itself firstly appeared, there analyzed different points of view onto the definition of semantic universals, and also there given their different classifications, which were suggested by different researchers at different periods of their investigation.

Keywords: semantic phenomena, linguistic universals, semantic universals, semantic fields, classification of semantic universals.